

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica XV (2013)

„Pandemie, epidemie i zarazy a historia. Metody badań oraz gospodarcze, społeczne i kulturowe konsekwencje ich występowania w dziejach (od średniowiecza po XX wiek)”. Kraków, 22–23 października 2013 roku

W dotychczasowych dziejach ludzkości zarazy i epidemie wielokrotnie stanowiły momenty ważne i przełomowe. Pośród różnych chorób śmiertelne żniwo zebrały takie pandemie, jak: dżuma, cholera, ospa czy poty angielskie. Szeroka problematyka owego zagadnienia skłoniła pracowników Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie do podjęcia interdyscyplinarnej dyskusji w tym zakresie, we współpracy z przedstawicielami wiodących ośrodków naukowych w Polsce. Prace zaowocowały ogólnopolską konferencją nt. „Pandemie, epidemie i zarazy a historia. Metody badań oraz gospodarcze, społeczne i kulturowe konsekwencje ich występowania w dziejach (od średniowiecza po XX wiek)”, która odbyła się w dniach 22–23 października 2013 r. w budynku głównym Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Patronat honorowy nad tym wydarzeniem objął Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego.

Celem konferencji było omówienie i zanalizowanie skutków i okoliczności towarzyszących epidemiom, które występowały w minionych wiekach, oraz ich odzwierciedlenie w źródłach historycznych, historiografii, wytworach kultury, literaturze, filozofii i teologii. Interesujące było także zwrócenie uwagi na rozwój nauki i techniki w zakresie ochrony zdrowia, higieny i bakteriologii.

Pierwszy panel poświęcony był źródłom i metodologii, a referat wprowadzający w przewodnią tematykę konferencji wygłosił Krzysztof Polek (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), który przybliżył słuchaczom różne stanowiska historyków wobec epidemii, zaraz i infekcji. Jako drugi (w imieniu Cezarego Kukło) głos zabrał Rafał Poniak (Uniwersytet w Białymstoku). Prelegent scharakteryzował metody badawcze wykorzystywane w demografii historycznej do pomiaru skali epidemii w Europie XVI–XVIII w. Archeologiczne i antropologiczne aspekty badań nad zarazami na terenie Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw przedstawiła Małgorzata Grupa (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), natomiast Piotr Guzowski

(Uniwersytet w Białymstoku) wygłosił referat pt. *Metody badań z zakresu demografii historycznej i historii gospodarczej nad skutkami zaraz w Europie średniowiecznej i wczesnonowożytnej*, skupiając się m.in. na przydatności świętopietrza jako źródła do oszacowania liczby ofiar pandemii. Wystąpienie Piotra Borka (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) przybliżyło zgromadzonym epickie i liryczne przykłady tekstów staropolskich, w których można odnaleźć przekazy o chorobach i zarazach. Pierwszą część konferencji zakończyło wystąpienie Łukasza Tomasza Sroki (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), poświęcone *Źródłom do badań nad historią epidemii i profilaktyki przeciwepidemiologicznej w miastach na przykładzie Krakowa i Lwowa w XIX w.* Odniósł się m.in. do roli, jaką odegrała działająca przy magistracie lwowskim służba zdrowia, której zadaniem było przeciwdziałanie epidemiom i czuwanie nad zdrowotnością miasta.

Obrady pierwszej części zakończyły się dyskusją, której tematem przewodnim stała się wiarygodność przekazów źródłowych, zwłaszcza w okresie pandemii Czarnej Śmierci. Anna Zapalec (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) oraz Bożena Józefów-Czerwińska (Akademia Humanistyczna w Pułtusku) podały w wątpliwość wykorzystywanie „denara św. Piotra” jako źródła w badaniach demograficznych. Wyjaśnienia podjął się dr Piotr Guzowski, wskazując na obowiązkowość wnoszenia tej daniny na rzecz papieżstwa w polskiej specyfice. Ważną kwestię podniósł Krzysztof Zamorski (Uniwersytet Jagielloński), zaznaczając nadużywanie w naszej historiografii zjawiska Czarnej Śmierci w odbiorze społecznym.

Po południu rozpoczęła się druga część konferencji, zatytułowana „Badania i wyniki”, którą organizatorzy podzielili na dwie sekcje. Pierwsza z nich dotyczyła tematyki związanej głównie z okresem średniowiecza i XVI w. Ciąg wystąpień rozpoczął swoim referatem z zakresu archeologii Władysław Duczko (Akademia Humanistyczna w Pułtusku), który za przyczynę przerw osadniczych na Półwyspie Skandynawskim we wczesnym średniowieczu uznał zarazę. Następne dwa odczyty wprowadziły słuchaczy w zagadnienie epidemii zarówno w zachodniej, jak i wschodniej części Imperium Rzymskiego. Olga Błyskał (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) zaprezentowała temat: *Dżuma w Imperium Rzymskim, medyczne studium przypadku*, skupiając się m.in. na metodach leczenia w starożytnym Rzymie. Teresa Wolińska (Uniwersytet Łódzki) przedstawiła dżumę jako pierwszą europejską pandemię, panującą w granicach Bizancjum w latach 541–542. Mimo przekazów źródłowych, głównie Prokopiusza z Cezarei, prelegentka uznała liczbę ofiar – 10 000 – za zawyżoną, stwierdzając, że historycy antyczni skłonni byli do zawyżania szacunków. W kolejnym referacie Krzysztof Polek omówił *Zmiany klimatu w późnym średniowieczu i ich wpływ na kondycję gospodarczą i demograficzną w Europie przed wybuchem Czarnej Śmierci (1347–1352)*. Referent przedstawił przyczyny i przebieg ochłodzenia klimatu w Europie w 1. połowie XIV w. Jego skutki odczuwalne były w gospodarce rolnej, w przemianach środowiska naturalnego, a przede wszystkim wpłynęły na kondycję biologiczną mieszkańców ziem dotkniętych nieurodzajem,

a urodzonych w 1. połowie XIV w. Rezultaty obecnych badań nie wskazują na występowanie kryzysu gospodarczego w krajach Europy Zachodniej w wymienionym okresie.

Anna Pituch-Noworolska (Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego) wskazała medyczne aspekty Czarnej Śmierci i innych średniowiecznych epidemii w Europie, konkludując, że oprócz *Yersinia pestis* – pałeczki dżumy – za przyczynę wybuchu pandemii należy przyjąć inne bakterie, powodujące m.in. grypę, cholera czy malarię. Następne dwa referaty dotyczyły XVI-wiecznej Polski. Urszula Sowina (IAiE PAN) omówiła szczegółowo wielką zarazę w stołecznym Krakowie w 1543 r., wykorzystując materiał źródłowy z ksiąg rachunkowych i wskazując na próby ochrony miasta przez władze ratuszne, np. przez odcięcie dopływu wody z rurmusu.

Katarzyna Justyniarska-Chojak (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) wygłosiła referat pt. *Hieronima Powodowskiego „Recepta duszna i cielesna przeciw powietrzu morowemu” na tle XVI-wiecznych traktów medycznych*, a Andrzej Kuropatnicki (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) omówił różne teorie diagnozowania oraz pojawienia się na terytorium Anglii tzw. potów angielskich pod koniec tzw. wojny dwóch róż na przełomie XV i XVI w.

Wielość podejmowanych tematów oraz ich różnorodność stały się impulsem do ożywionej dyskusji, podczas której uczestnicy obrad dzielili się opiniami w sprawie przyczyn wybuchu Czarnej Śmierci (czy była to faktycznie pandemia dżumy), różnic w objawach chorób, takich jak grypa hiszpanka, malaria czy wirus ebola, oraz nośników zarazy. W trakcie dalszej wymiany poglądów dyskutanci rozmawiali o najnowszych badaniach demograficznych, antropologicznych i dendrologicznych, związanych z przyczynami, rozwojem i skutkami występowania epidemii w Europie oraz nad kwestią źródeł do poznania wybuchu wielkiej zarazy w Krakowie z 1543 r., początków pojawienia się potów angielskich na Wyspach Brytyjskich, jak również nad medyczną przydatnością traktatów lekarskich z początków okresu wczesnonowoczesnego w Polsce.

Druga sekcja, dotycząca badań i wyników, obejmowała czasy bliższe współczesności: od wieku XVIII do końca pierwszej wojny światowej. Zasięg geograficzny tematyki wystąpień obejmował Galicję, jednakże dwa referaty wykraczały poza ten obszar, skupiając się na Ameryce Północnej oraz południowej Italii.

Pierwsze wystąpienie, zaprezentowane przez Pawła Koniecznego (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), dotyczyło epidemii malarii wśród plantatorów w Wirginii. Oprócz przedstawienia drastycznych metod leczenia, takich jak upuszczanie krwi czy wywoływanie wymiotów, autor przedstawił niezwykle ciekawe skutki *sickly season*, takie jak ruina gospodarcza, a także pogłębienie więzów rodzinnych. Odczyt Mateusza Wyżgi (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) traktował o trudnym dla ziemi krakowskiej roku 1737. Wtedy to właśnie szerzyły się śmiercionoś-

ne epidemie, zwane morowym powietrzem. Swoje wystąpienie oparł na badaniach ksiąg metrykalnych, porównując np. historię dwóch wsi: Raciborowic i Więclawic.

Andrzej Drózdź (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) omówił przebieg oraz skutki społeczne epidemii w Neapolu na przełomie XVII i XVIII w. W swym wystąpieniu zauważył, że dotyczyły one głównie jednej warstwy społecznej – biedoty. W porównaniu do wieków wcześniejszych było to zjawisko mało spotykane. Wynikało z masowych migracji biedoty do Neapolu. Miasto subsydiowało rozdawanie żywności, stało się zatem bardzo atrakcyjne dla ubogich. Kolejne wystąpienie – Roberta Lipelta (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Sanoku) – dotyczyło chorób epidemicznych zwierząt gospodarczych w Galicji oraz sposobów ich zwalczania. Ostatni referat, wygłoszony przez Konrada Meusa (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), dotyczył społecznych i gospodarczych konsekwencji występowania epidemii na obszarze Galicji w XIX w. Następstwami tymi była zapaść gospodarcza, ale także rozwój dotąd mniej aktywnych gałęzi przemysłu, takich jak mydlarnie. W sekcji tej, z powodu nieobecności, nie został wygłoszony referat Aleksandry Arkusz (z Uniwersytetu Jagiellońskiego) *Wpływ epidemii i zaraz na kształtowanie polityki zdrowotnej Sejmu Krajowego w Galicji*.

Zaprezentowane referaty stały się przyczynkiem do ożywionej dyskusji. Głos zabrał Łukasz Tomasz Sroka, mówiąc o braku przedstawienia wątków żydowskich w referatach, m.in. wpływu przestrzegania zasad koszerności na zapobieganie epidemiom. Jak zaznaczył, taka żywność mogła być dłużej przechowywana, a dzięki sztywnym regułom możliwość wystąpienia epidemii znacznie malała wśród społeczności wyznania mojżeszowego. Dodał także, że duże znaczenie w kulturze żydowskiej miała szeroko rozumiana higiena. Z sali padło także bardzo ciekawe pytanie, zadane przez jednego ze studentów historii – Sebastiana Szczygła, a dotyczące stanu badań na temat chorób pszczoł. W odpowiedzi Robert Lipelt wyjaśnił, że chociaż spotkał się ze spisami pszczoł, nie natknął się na opisy chorób. Dyskusje i obrady podsumował Łukasz Tomasz Sroka, dziękując prelegentom, jednocześnie ubolewając, iż na obrady nie udało się przybyć archeologom prowadzącym badania na cmentarzach cholerycznych.

Obrady drugiego dnia konferencji koncentrowały się wokół zagadnień wpływu epidemii na kulturę i mentalność człowieka w epokach dawnych oraz w ujęciu współczesnym. Sesję rozpoczęła Iwona Steczko (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) referatem *Przymiot albo dworska niemoc i jej synonimiczne miana w polszczyźnie XV i XVI wieku*, w którym nakreśliła proces kształtowania się polskiej terminologii patologicznej oraz jego językowo-kulturowe znaczenie, obrazujące ówczesny poziom wiedzy medycznej. Drugi referat, pt. *Tempore pestis – zarazy w Sandomierzu w XVI wieku. Postawymieszczan sandomierskich wobec zarazy*, przedstawiła Dominika Burdzy (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach). Podstawę źródłową niniejszego wystąpienia stanowiły materiały z XVI-wiecznego archiwum miejskie-

go, które pozwoliły prelegentce omówić zachowania mieszczan sandomierskich w obliczu pojawiającej się epidemii na tle obowiązującego w mieście prawa. Referat Bożeny Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) pt. *Powietrzem tknięty. Zarazy i klęski żywiołowe w świadomości społecznej czasów saskich* wykazał, że stałym elementem mentalności ludzi baroku było postrzeganie chorób, szczególnie tych epidemicznych, jako następstwa gniewu boskiego za grzechy ludzkości. Jako ostatnia w porannej sesji wystąpiła Katarzyna Pękacka-Falkowska (Uniwersytet Medyczny w Poznaniu), prezentując przełomowe osiągnięcia medycyny w pierwszym trzydziestoleciu XIX w., które doprowadziły do wynalezienia szczepionki na ospę prawdziwą oraz otworzyły nowy rozdział w dziejach walki człowieka z epidemiami.

Wprowadzenie w problematykę epidemii jako zjawiska kulturowego rozpoczął Tomasz Kalniuk (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) referatem pt. *Ofiary złego czasu – niezwykle pomocnicy w tekstach ludowego folkloru*. Zaprezentował on postawy ludzkie, które towarzyszyły zarazie w ujęciu etnologicznym oraz antropologii kulturowej. W podobnym nurcie utrzymane było wystąpienie Bożeny Józefów-Czerwińskiej (Akademia Humanistyczna w Pułtusku), które dotyczyło percepcji chorób, epidemii i przedwczesnej śmierci w polskiej kulturze ludowej, ze szczególnym uwzględnieniem społeczności Polesia. Referentka zwróciła szczególną uwagę na bardzo silne konotacje kultury ludowej z religią oraz bardzo rozwiniętą w środowisku wiejskim demonologią duchową, która wiązała się z antropomorfizowaniem choroby oraz silnie zakorzenioną świadomością, że stanowi ona karę za grzechy.

Bardzo współczesne spojrzenie na problem strachu przed chorobami zakaźnymi zaprezentował Bogusław Skowronek (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), który w swoim wystąpieniu pt. *Epidemie jako metafora. Pandemiczne lęki w kinie popularnym* ukazał, że popularność filmów o tej tematyce perfekcyjnie odzwierciedla lęk przed epidemią funkcjonującą w wyobraźni kolektywnej współczesnego człowieka.

Istotną część drugiego dnia obrad stanowiła ożywiona dyskusja dotycząca prezentowanych referatów. Ważny głos w dyskusji zabrała Iwona Steczko, która nawiązując do referatu Bożeny Józefów-Czerwińskiej, zwróciła uwagę na zjawisko wykorzystania w języku potocznym nazw jednostek chorobowych, które zaczynają funkcjonować m.in. jako wulgaryzmy. Ciekawą dyskusję wzbudził również referat Bożeny Popiołek. Uczestnicy poruszyli zagadnienie tzw. domów dusz, czyli bardzo popularnego w tamtym okresie wieszania w kościołach i kapliczkach tabliczek z prośbą o modlitwę za zmarłą osobą, które zdaniem Bożeny Popiołek stanowiły przejaw ówczesnej dewocji, podobnie jak zwyczaj chowania zmarłych przy drzwiach wejściowych do kościoła, o czym wspomniała Małgorzata Grupa.

Uroczyste zakończenie obrad poprzedzone zostało kompleksowym podsumowaniem dokonany przez profesorów: Romana Michałowskiego (Uniwersytet

Warszawski) oraz Krzysztofa Zamorskiego (Uniwersytet Jagielloński), którzy w swoich wystąpieniach podkreślili wysoki poziom merytoryczny przedstawionych referatów. Ich zdaniem konferencja stanowiła bardzo udaną próbę pokazania, że historyk rekonstruując przeszłość, powinien sięgnąć do odniesień interdyscyplinarnych, gdyż tylko kompleksowe badania wszystkich opisywanych zjawisk umożliwią bardziej precyzyjne ich przedstawienie. Warto zaznaczyć, iż wszystkie wygłoszone wystąpienia oraz głosy w dyskusji zostaną opublikowane w wydawnictwie pokonferencyjnym.

*Karolina Szlęzak
Przemysław Jędrzejewski
Gabriel Szuster
(Kraków)*